

*Ушбу китоб «Жадид маърифатпарварлари
зояларидан ёш авлод тарбиясидафойдаланиши»
мавзусидаги инновацион тадқиқотлар
доирасиданашир этилди*

Мунаввар қори
АБДУРАШИДХОНОВ

ХИТОБНОМА

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2022

УЎК 94:008(575.1)
КБК 66.3(5Ўзб)
Б 98

БУЮК МУАЛЛИМ

Мунаввар қори Абдурашидхонов 1878 йилда Тошкент шаҳар Шайх Хованди Тахур даҳа Дархон маҳалласида зиёли оиласида дунёга келди. Отаси Абдурашидхон Сотиболдихон Олимхон ўғлидир. (Айрим манбаларда ва халқ оғзида Абдулмажидхон ўғли, вафоти 1885 й.) У ўзи яшаб турган маҳалладаги Эшонкули додхоҳ мадрасасида ва ўз ховлисида мактаб очиб, 40 нафар ўқувчига дарс берган. Онаси Хосият отин (1845–1931) Тошкентнинг машҳур зиёлларидан Хонхўжа Шораҳимхўжаев (1841 — 1941)нинг кизи, машҳур ўқитувчилар – Ҳасанхўжа ва Эшонхўжа Хонийларнинг ҳамшираси бўлиб, ўз ховлисида хотин-қизларни ўқитган.

Абдурашидхон ва Хосият отин уч ўғил кўришган. Катталари Аъзамхон (1872–1919), ўрганчаси Муслимхон (1875–1954), кичиги Мунаввархон эди.

Аъзамхон домла маҳалла мактабида болаларни ўқитарди. Унинг 1910 йилда Сирдарё вилоят ўқув юртлири инспекторига усули жаҳид мактабини очиш учун рухсат берилишини сўраб ёзган аризаси ва ўқув дастури сағутанган. Ариза ва дастурга қара-

ISBN 978-9943-04-428-9 © «Маънавият», 2022

ганда, у болаларга тўрт синф даражасида сабоқ берган. Ўқув дастурини Мунаввар қори тузган.

Мунаввархон дастлабки таълим-тарбияни онасидан олиб, хат-саводи чиққач, ўша даврда доврўғи чиққан Усмон домладан сабоқ олди. Акалари таъсирида вояга ета борди. Қуръони каримни хатм қилиб, «қори» унвонини олгач, ҳали илмга яхши кириб бора олмаганини фаҳмлади. «Юнусхон подшо» мадрасасида бир неча йил таҳсил кўрди, бироқ олган илмидан қоникмади.

1898 йилда Бухорога бориб ҳадис, фикҳ, илми тафсир ва бошқа соҳалар бўйича таҳсилни давом эттирди.

Мунаввар қорининг болалиги, ёшлиги мураккаб даврга тўғри келди.

Мунаввар қори мактаб маориф ислоҳоти, том маънодаги миллиймактаб яратиш ниятидан сира қайтмади. Мактабда рус тилини ўқитиш масаласини ижобий ҳал қилди, ўқув дастурларини тобора такомиллаштира борди. 1914–1916 йилларга келиб Туркистондаги кўпгина мактаблар Мунаввар қори тузган дастур асосида ишлар эди.

1917 йилда Мунаввар қори Тошкент шаҳар думасига аъзо этиб сайланади. Аммо бир йил олдин у айнан мактаб масаласида шаҳар маъмурлари билан жикқамушт бўлади. Куропаткин хузурига болаларни бошлаб

бориб, усули жадид мактабларига кенг йўл беришини сўрайди. Ёш шоир (Мунаввар қорининг шогирди) Тўғрул (Б. Хайдарий) губернатор остонасида туриб, устозининг ниятини маъқуллаб А. Н. Куропаткин шаънига шеър ўқийди. Бу иш учун Мунаввар қорини ҳибсга оладилар. Аммо кўп ўтмай озод қилинган Мунаввар қори 1917 йил 6 сентябрда шаҳар бошлиғи Н. Г. Маллицкий олдига масалани бошқача кўяди.

... 1916 йил охири эди. Орадан 15 кунлар кейин чамасида Каттахўжа Хўжаевнинг уйида иккинчи марта катта йиғин бўлди. Бу мажлисга Тошкентнинг Орифхўжабой, Саидқаримбой, Комилжонбой чойфуруш, Асил оқсоқол, Боқинжонбой ва бошқа бойлари йиғилдилар.

Бу ерга тўпланганларнинг сони 50–60 га етарди. Буни ташкил қилишда кўпроқ ташаббус кўрсатган Мунаввар қори билан Илҳом самоварчи ва Муродхўжа Солихўжа ўғиллари эди. Ҳамма йиғилиб бўлгандан кейин мажлис очилиб, биринчи бўлиб Мунаввар қори: «Ўзбек зиёли болаларини Германияга юбориб ўқитишга жуда муҳтожмиз. Болалар ўқиб, илм таҳсил қилиб келсалар, миллатга катта измат қила оладилар», деган сўзлар билан узоқ нутқ сўзлади. Унинг кетидан Мунаввар қорининг сўзини қувватлаб Саме қори чиқиб сўзлади, охирида саволлар туш-

ди: «Ким, неча кишини юборамиз?» деб. Саме қори «Борадиган ки-шиларнинг рўйхати бор», деб домла Муродхўжа Солихўжа ўғлидан рўйхатни ўқиб беришни сўради... Германияга ўқиб келиш учун борувчилар шулар экан: 1. Шайх Хованд Тахур даҳасидан кам икки киши: биринчиси Баланд масжид, Чақар маҳаллалик Муҳаммаджонов, иккинчиси Яланқари маҳаллалик Аъзам соатсоз ўғли, жами тўрт киши экан.

Мунаввар қори яна ўрнидан туриб: «Жамоат, мана бу ёш ўсмир болаларимизнинг Германияга бориб ўқиб келишлари фақат сиз боёнларимизнинг ёрдами остида вужудга чиқади», — дейиши билан ўтирган бойлардан бири Мунаввар қорининг қўлига анчагина пул берди... Пул тўпланиб, саналиб бўлгандан кейин Мунаввар қори ўрнидан туриб: «Миллатимизнинг келажакдаги бахту саодати учун шундай катта ҳимматларингизга кўпчилик томондан раҳматлар айтаман», деб ташаккур билдирди.

Бундай йиғилишлар кейин ҳам давом этади.

1917 йил 24 сентябрь куни Мунаввар қорининг уйида тошкентлик зиёли ва бойлардан 50–60 киши йиғилади. Мажлисида иштирок этган барча бойлар ва зиёлилар баҳоли қудрат ўртага пул ташлайдилар. Хазиначи Муродхўжа домла Солихов пулни йиғиб

олади. Ушбу воқеа иштирокчиси Шокиржон Раҳимий айтишича, Мунаввар қори бу билангина кифояланмай, «Нашри маориф» уюшмаси томонидан ҳам талабаларга ёрдам кўрсатади. Ҳокимият тепасига шўролар келган пайтда эса бевосита Мунаввар қори иштирокида «Кўмак» уюшмаси тузилади. Аммо уюшманинг маблағи талабаларига тўлаш учун етмас эди. Шу сабабли ҳар бир ўқувчи бир министрликка бириктирилади.

Нотик, педагог, комусий билим эгаси Мунаввар қори фаолиятини фақат миллий мактаб яратиш борасидаги ишлар билан чеклаш унинг фаолиятига юзаки қараш бўлур эди.

Мунаввар қори ёшларнинг халқ орасидаги ижтимоий силжишларга сабаб бўлган ишларни бажариб, обрў топаётганидан фахрланади. Чунончи, у «Тошкентда мусулмон жамияти» мақоласида шундай деб ёзди: «Тошкент жамиятининг исмини унутган ёки ҳеч бир «жамият» деган сўзни эшитмаган Тошкент мусулмонларининг етти яшаридан етмиш яшаригача жамиятнинг вужудидан хабардор бўлди, рус, якудий ва арманлар фойдаланиб юрган ўринлардан фойдаланмак мусулмонларга ҳам мумкин эканлиги очик билинди, бу эса Тошкент мусулмонларининг хийли руҳлари кўтарилмоғига ва жамиятга муҳаббат ила қарамокларига сабаб ўлди».

Эл мураббийси ҳамфиқрлари билан жа-

мият ишларига халқ меҳрини уйғотгач, унинг тараққиётига халақит берган нуқталарни, зарарли урф-одатларни рўй-рост очиб ташлади. У Туркистон халқининг асирлик ва залилликка учраш ташхисини аниқ қўйиб, жамият ҳар бир қатламининг сажияси (характери)ни очади. «... бу замонда юз йилдан зиёд-роқ муқаддам замондан бошлаб оҳиста-оҳиста миллат деворларининг ҳар тарафида раҳна пайдо бўлди. Мунга сабаб уламо ва умароларимизни ўз нафсларини риоясида ҳара-кат қилмоқлари бўлди, — деб ёзади Мунаввар қори 1906 йилда босилган «Никохтўгрисида» мақоласида. — Подшоҳ ва хонларимиз бўлса, миллатга қилган хизматлари танҳо хотин олмоқ ва кучук уруштирмоқ ва беғайрат ва беҳаққо-ният кишиларни бадарға қилмоқ ва тутиб ўлдирмоқ бўлди.

Ўзбек миллий матбуотининг пайдо бўлишини ҳам Мунаввар қори фаолиятисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Иван Гейер ноширлигида илк бор ўзбек тилида чоп этилган «Ўрта Азиянинг умргузаронлиги», «Тараққий», И. Обидийнинг «Тараққий» газетасининг чиқишида ҳам Мунаввар қорининг хизмати катта. У таҳририятда ишлагани ҳақида айрим хужжатларда ишора бор. Гейер ва Исмоил Обидийнинг газеталари ёпилгач, Мунаввар қори 1906 йилда ўз газета «Хуршид»ни ташкил

этади. Сабаби, Мунаввар қори матбуот тимсолида халқнинг онгини очувчи калит ва уни ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ўстириб, миллат сифатида шакллантирувчи омилни кўрди. У тушуниш даражасида рус, араб, форс ҳамда усмонли тилларини яхши билгани учун Боғчасарой, Қозон, Оренбург, Туркия, Эрон, Афғо-нистон ва Ҳиндистондан келувчи «Таржумон», «Вакт», «Шўро», «Юлдуз», «Сироти мустақим», «Хаблул матн» ва бошқа муваққат матбуот нусхаларини олиб турар, Жамо-лиддин Афғоний, Муҳаммад Абдо, Фарид Важдий, Му-ҳаммад Иқбол, Ризоиддин Фахриддинов, Абдурашид Иб-роҳимов, Фотиҳ Каримий, М. Кўпрулузода, Тавфиқ Фикрат, Абдулҳақ Ҳомид каби шарқ зиёлиларининг илғор фикр-лари билан танишиш уни ижтимоий ҳаётга янгича назар ташлашга мажбур этарди.

Мунаввар қори — «Турон» жамияти ҳамда «Турон» (қисқа муддат «Туркистон» деб ҳам аталган) труппасининг ташкилотчиларидан. Бу жамият ва труппа расман 1914 йилда ҳукумат рўйхатидан ўтиб, тасдиқланган бўлса-да, аслида ўз фаолиятини 1913 йилда бошлаган эди.

1913 йил июнь-июль ойларига «Турон» труппаси ўзининг норасмий спектаклини кўрсатади. Труппанинг ташкилий ва тарғибот ишларига Мунаввар қори фаол арала-

шади. Хусусан, кўрсатилган томоша ҳақида маълумот беради: «... шаҳар боғининг ёзлик театрусида бир маротаба испектакл қўйиб, олти юз сўмга яқин фойда қилди, бу-нинг устига ушбу августнинг 8 кунини рамазон муносабати-ла, Шайх Хованд Таҳур боғида биринчи маротаба «Томоша кечаси» ясалди, ушбу томоша кечасининг даромад ва буромади ушбу тариқа бўлди: сотилган билетлардан 1387 сўм 54 тийин...» Мунаввар қори ва дўстларининг шу тариқа «ҳеч кимнинг шикоят ва ҳақоратига қулоқ солмай қилган сайъ ва ҳаракатлари» жамиятга ҳам, халққа ҳам «маънавий жиҳатдан ҳам кўп фойдалар келтирди».

1914 йил 27 февралда Тошкентдаги Коллизей театри биносида илк ўзбек асарларини сахналаштирган татар режиссёри Заки Боязидский-Валеевнинг сўзи билан айтган-да, «миллий драматургия, миллий тил, миллий артистлар билан тайёрланган» ўзбек миллий театрининг биринчи мавсуми расмий равишда очилди. Мавсумни расмий очиш Мунаввар қори Абдурашидхоновга топширилган эди. У мазкур тантанали маросимда шундай деган эди: «Туркистон тилида ҳануз бир театр ўйналмағонлиги барчангизга маълумдир. Шу сабабли баъзи кишиларимиз театрга эҳтимолки ўйинбозлик ёхуд масхарабозлик кўзлари ила боқурлар.

Ҳолбуки театрнинг маъноси «ибратхона» ёки «улуғлар мактаби» деган сўздир. Театр сахнаси ҳар тарафи ойнабанд қилинган бир уйга ўхшайдурки, унга ҳар ким кирса, ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва иуқсонини кўриб ибрат олур».

Ватан ва халқ дардини вужудида туйиб яшаган Мунаввар қори Абдурашидхонов ўзбек адиблари орасида халқимизнинг қолақлиги сабабларини адабиётда биринчилардан бўлиб инкишоф этган сиймолардандир. У ўз мақола ва ҳикояларида халқимизнинг бидъатга ботганлиги, уламоларнинг тор масалалар билан ўралашиб қолгани («тўй ва маърака хурофоти», «соч ва соқол низолари», «узун ва қисқа кийим жанжаллари», «мактабда жўғрофия ва табиёт ўқитиш-ўқитмаслик ихтилофлари») ва унинг оқибатини мутафаккирона кўрсатиб берган эди.

Адиб инсонларни эзгу фазилатларга чорлади. Унинг шеър ва ҳикоялари шундай дейишга асос беради. Унинг қайси йиллардан бадиий ижод қила бошлагани номаълум. Аммо унинг 1907 йилда босилган ўқиш китобига қараганда, ижодини шу йилларда бошлаган деб тахмин қилиш мумкин. Унинг биринчи ҳикояси «Садойи Туркистон» газетасида «Кичкина фелъетон» рукнида чоп этилган бўлиб, «Бизда ҳамият» деб аталади. У негадир «Муҳаррам» тахаллусини қўйган.

«Бизда ҳамият» ҳикоясининг қаҳрамонлари зиёлилардир. Уларнинг исмлари тўлиқ қўйилмай, ҳарфлар билан белгиланган. Ҳикоянинг бош қаҳрамони – муаллифнинг ўзи. Йўлда суҳбатлашиб турган зиёлилар олди-дан кўзи ожиз, етим бола чиқиб қолиб, улардан садақа сўрайди. Улардан бири аччиқтил билан ишлаш, ўқиш кераклигини уқтиради. Бола ожиз ва мажолсиз эканини айтади. Шунда бояги зиёлилардан бири ўзининг жоқиллигини фош этиб, жаж,п билан: «Овруполилар кўр, кулоксиз кар ва ҳоказо ўқимоғи мумкин бўлмаган инсонларга махсус этиб мактаблар очганлар ва мактаблардан кўр, карлардан ўқиб чиққан инсонларнинг ҳад ва ҳисоби йўқ, сан ҳам шундоқ мактабда ўқи», — дейди. Ҳикоя қаҳрамони зиёли дўстининг нодонлигини гўзал фош қилади: «Сиз бу сўзларни қайси ерда сўзлаюрсиз? Берлиндами ва ё Лондондами ўзингизни зан этарсиз... ақлингиз қаерда?» Ўз қилмишидан мулзам бўлган зиёлининг чеҳраси буришади. Дўстларидан аразлайди.

Адиб қаҳрамони тилидан ҳақиқий зиёлилик ҳақида қуйи-даги фикрни ўртага ташлайди: «Зиёли миллат, Ватан нима эканини билур ва зиёли миллат учун жонини, молини фидо этар ва миллатнинг тараққийси учун доимо ҳаракат этар. Вақти келганда, миллат учун ўзини ҳалокат вартасига ташла-

моққа муҳайё бўлур... Миллат, ватан, маданият, шунга ўхшаш сўзларни билмак билан зиёли бўлмайду».

Хуллас, адиб ўз давридаги ҳақиқий зиёлиларнинг интилишларини, масъулиятларини аниқ чизгиларда кўрсатиб беради. Бу ҳикоя шу кунда ҳам кўпгина жиҳатлари билан замонавий асар деса муболаға бўлмайди.

Агар «Туғишганлик севғиси» ҳикояси укасини бўрилар ҳужумидан сақлаб қолиб, ўзини қурбон қилган Ойхон исмли қишлоқ кизининг жасорати ҳақида бўлса, «Девпечак» бугунги ишни эртага қўймаслик, оталар ишини асраб-авайлаш тўғрисидадир. Адиб ҳар бир асарида болаларни тўғри сўз, саводли бўлиш, ҳур ҳаётнинг қадрига етишга ўргатади. Шу жиҳатдан қараганда, «Куллиққа қандай тушди?» ҳикояси эътиборга молик.

Ҳикояда инсон ва табиат мавзуси айрича идрок этилади. Инсоннингтабиатга ҳукмронлигига зимдан норозилик билдирилади. Одам ҳам, барча жонли мавжудот ҳам тенг, улар бир-бирларини қул қилмай эъзоллашлари лозим деган фикр илгари сурилади.

Мунаввар қори Абдурашидхонов шеърлар ҳам ёзган. У ялқов, дангаса, ўқишни, ҳунарни ўрганмаслик, зехнини чархламаслик туфайли фаҳмсизланиб, одамларга қулги бўлганларни ҳажв қилади. Ёшларни

илм-маърифатга, касб эгаллашга, ота-онани хурмат қилишга чорлайди. Унинг «Ўзи ҳам тор эди», «Ялқовлик ёвимиздир», «Ҳар ким экканини ўрар», «Ҳимматли фақир» шеърлари фикримизга далил бўла олади.

Мунаввар кори Абдурашидхонов ҳамон тирик, орамизда яшамоқда, биз билан ҳамнафас. Фазилатмаоб эртанги ку-нимизни ёритиб турибди.

ШЕЪРЛАР

ОРЗУ

Кўкламнинг искаб сунбулин,
Узгим келар нозик гулин,
Товши ёқимли булбулин
Бир лаҳза сайратгим келар.

Кўргим келар гулбоғини,
Ёзгим келар дил доғини,
Васлинг-ла кўклам чоғини
Бир-бирга ўхшатгим келар.

КУЗ

Кузнинг совуқ ели эсиб,
Сарғайтирди ёз юзини.
Ўсимликлар титраб, қақшаб,
Тутолмай қолди ўзини.

Кўк юзин булут қоплаб,
Қишлоқ элин сиқиштирди.
Экинчилар шошиб-пишиб,
Экинларин йиғиштирди.

Куз аскари келди босиб,
Қирилди япроғлар, ўтлар.
Гўё бунинг мотамида
Кўз ёшин тўқди булутлар.

Гулларнинг ранги сарғайди,
Тўкилди ерга япроғлар.
Қарғаларга макон бўлди
Булбулдан айрилиб боғлар.

Эрталаб кўрсанг, кировлар.
Оқартирган ер юзини.
Кечкурун булут қоплаган
Кўкнинг ой ҳам юлдузини.

Севингандан олақарға
Қағиллайди бўйнин чўзиб.
Қўрққанидан боғчачилар,
Узумларин олди узиб.

Эй куз! Сенинг ишларингдан
Бир яхшиси эсга келди:
Ёз бўйича ёпиқ турган
Мактаблар сенда очилди.

ҚИШ

Қиш қиличин олиб келиб,
Чопди чаманнинг гулларин.
Гунчаларин хазон этиб,
Кўкка совурди кулларин.

Битди тириклик олами,
Қотди ҳама ўлик каби.
Қор кафанига чулғади
Боғ билан тоғу чўлларин.

Қишнинг ўзи каби совуқ
Қарғалар қағиллашар.
Ёмғир ва қор аралашиб,
Лойга тўлатди йўлларин.

Уйида йўқ ўтин, кўмир
Қиш куни камбағалларнинг,
Титрашади дириллашиб,
Ишқалаб оёқ, кўлларин.

Ишлаётибдир ишчилар
Қишнинг совуқ шамолида,
Қор билан муз орасида
Ўйламай ўнг ва сўлларин.

Чилла тунни, совуқ хаво,
Масжид ичида бир гадо
Кийгали тўн тополмади,
Устига ёпди жулларин.

Бор кишилар равомидир
Кийса ўзи қават-қават!
Ҳолига шафқат этмаса
Юртнинг бева ва тулларин!

ЎЗИ ҲАМ ТОР ЭДИ

Бир кун бир кишининг тўпписи сувга
Тушиб оқиб кетди, бошланг қолди.
Тутмоққа сув бўйлаб югурди, елди,
Охирда чарчади, оёғи толди.

Ётиб қўл узатган эди, тирғониб
Йиқилди, ҳўл бўлди бошдан-оёғи.
Ариқ бўйидаги тол тўнкасига
Тегиб кетди, бир оз қирилди чоғи.

Ололмайдўппидан умидин узди,
Қайтиб келди дўстларининг қошига,
Ўртоқлари сўзлашдилар ўзаро,
Кулишдилар қараб оёғ-бошига.

Бири сўрди: «Хорманг, ўртоқ, ов қалай?
Катта-катта балиқ сувда бормиди?»
Уялгандан деди: «Кетса майлига,
Бошимга ўзи қам бир оз тор эди».

ЯЛҚОВЛИК ЁВИМИЗДИР

Қўзғолингиз, эй ўртоқлар!
Келди бизга ишлаш чоғи,
Биз барчамиз ёш ишчимиз,
ишхонамиз – мактаб боғи.
Туринг, тезроқ иш бошлайлик,
Ялқовликни биз ташлайлик!

Кўкдан булут ёмғир сочар,
сувлар оқар, ўтлар ўсар,
Қушлар учар, озик излар,
бутун дунё тинмай ишлар.
Сиз қам туринг, эй ўртоқлар,
Юрт обрўсин ёшлар сақлар.

Танбалликдир бизга душман,
ишламоқнинг замонидир,
Тиниб турмас «ёшман» деган,
иш инсоннинг бир жонидир.
Тирик бўлсанг, қўзғол, ўртоқ!
Қўлга ишни тез ол, ўртоқ!

Жаннат каби гўзал юртинг йиғлаб,
сендан иш кутади,
Сенда кўргач ишсизликни,
ҳасрат чекиб, қон ютади.
Тур ўрнингдан, оч кўзингни,
Айт ёвингга сўнг сўзингни.

Ёвинг кимдир, биласанми?
Нодонликдир, ялқовликдир,
Ёвга қарши курашмаслик –
кўрқоқликдир, анқовликдир
Иш қиличин, тур, қўлга ол!
Ёвга қарши чиндан қўзғол!

ҲАР КИМ ЭККАНИН ЎРАР

Бир кишининг отаси
Кўп яшамиш, қартаймиш.
Соч-соқоли оқармиш,
Беллари кучдан қолмиш.

Нон еганда лаблари
Бурни билан сўзлашур.

Чой ичганда қўллари
Қалтирашиб, титрашур.

Бели икки букилган,
Юрай деса, юролмас.
Бир ўтирса, ўрнидан
Кўтармасанг, туролмас.

Ўғил, келин, неvara
Зерикдилар бу ҳолдан.
Қутулмоқчи бўлдилар
Бир иш қилиб у чолдан.

Кириб бир хилват уйга,
Сўзлашдилар учовлон;
Ўғил билан неvara
Қилди ўз фикрин баён.

Сўзлар бир оз чўзилди,
Мажлис узоққа кетди.
Навбат келди келинга,
У ҳам ўз фикрин айтди.

Келин деди: «Сизларнинг
Тўғри эмас ўйингиз,
Энг яхшиси, сахрога
Олиб чиқиб қўйингиз!

Биров кўмар ўлигин,
Кўрмас бизнинг кўзимиз.

Машаққатсиз бу ғамдан
Қутулгаймиз ўзимиз».

Уз фикрини сўзлашда
Келин уста йўл тутди.
Бир оғиздан мажлисда
Келиннинг фикри ўтди.

Ўғил билан неvara
Кун кеч бўлгач, турдилар;
Кўтардилар у чолни,
Сахро сари юрдилар.

Бир ўринга етганда,
Сўзга кирди ўша чол.
Деди: «Ўғлим! Сўзимга
Бир оз энди қулоқ сол:

Ман отамни бир замон
Бу ўринга келтириб,
Ташлаб кетган чоғимда
Қолган эди телмуриб.

Навбат келди ўзимга,
Сен ҳам мени келтирдинг,
Мен отамга на қилсам,
Эмди менга сен қилдинг.

Менга ярар шул ўрин
Бир кун сенга ҳам ярар.

Эл аро бор бир матал:
«Ҳар ким экканин ўрар!»

Бу сўзларни эшитгач,
Ўғил хўнграб йиғлади.
Отасига узр айтиб,
Хизматга бел боғлади.

ҲИММАТЛИ ФАҚИР

Бир замонда чикмиш экан саховатли бир киши,
Фақирларга шафқат экан кеча-кундуз қилмиши.
Ҳар кун қилиб бир қозон ош, муҳтожларга берарди,
Сийлар эди мискинларни, очларни тўйдирарди.
Қайда кўрса камбағални, етимларни, тулларни,
Пул берарди, қутқазарди асирларни, қулларни.
Ўз кўнглида ўйлар эди: кўб яхшидир бу иши,
Топилмайди ҳеч ўринда бундам ҳимматли киши.
Муҳтожларни излаб бир кун кезди кўча-кўйларда,
Масжидларда, мозорларда, эски-туски уйларда.
Бир бузуқ уй: девор, томи ҳар томонга йиқилган,
Бурчагида бир камбағал ўлтирибдир сиқилган.
Кўлга олган тол новдани, тинмай сават тўқийдур,
Лабларини пичирлатиб бир нарсани ўқийдур.
Ҳеч томонга қарамайди, пешонаси терлаган,
Кийимлари йиртиқ-йиртиқ, юз-кўллари кирлаган.
Олтмиш-етмиш ёшга етган, яхшигина қартайган,
Камбағаллик, иш меҳнатда ранги-рўйи сарғайган.
Буни кўргач, ул сахийнинг юраклари эзилди,
Кўзларидан чикқан ёшлар юзларига тизилди.

Бориб айтди: «Эй отажон, бу ўринни кўйингиз!
Тайин қилай бир яхши жой, ул ер бўлсин уйингиз.
Роҳат қилинг, қартайибсиз, кийим, таом берайин,
Қандай нарса истасангиз, уни тамом берайин!»
Бу сўзларга қулоқ солди у камбағал ишчи чол,
Қулиб деди: «Раҳмат, аммо менда бордир бир хаёл:
Ўзгаларнинг текин нонин оч қолсам ҳам олмасман,
Ўз кучим-ла бир парча нон топиб, уни тишларман,
То танимда жоним бордир, ўз қасбимдан қолмасман,
Ҳозир менинг кўзим кўрар, кўлим тутар, ишларман,
Шул сабабли таклифингиз манга тўғри келмайди,
Текин нонга ким ўрганса, ҳиммат надир
билмайди».

Энг ҳимматли манман деган сахий буни тинглади,
Камбағал чол ҳимматининг ортиғлигин англади.

ТЎҒРИ ЖАВОБ

Отаси ўлуб, бир ўғил бўлди бой,
Ки қолди анга молу мулку сарой.
Анинг олдига бир фақир келиб,
Салом айлади, тавозеъ қилиб.
Деди: Мен сенга туғма қардошман,
Бу молу манолинга йўлдошман.
Отангдин қолди сенга бу неча мол,
Бўлуб бер менга ярмини ушбу ҳол.
Ул одам деди ҳайрат ила анго:
«Нечук сен қариндош ўлурсан манго?»
Фақир айтиди: «Эй меҳрибоним, эшит,
Қулоқ солиб, бу арз ниҳоним эшит.

Сану ман ҳама олам инсонлари
Эмасмизми, бир одам ўғлонлари?»
Бу сўзни эшитгач, табассум қилиб,
Бир олтун чиқарди, деди: «Ол келиб».
Ул айди: «Биродар, бу қандай сухан?
Манго шулмидур ҳисса меросдан?»
Жавобида ул марди ширин калом
Деди: «Сокит ўл, билмасун хосу ом.
Эшитсалар гар ўзга қариндошлар,
Узоғу яқиндан, ёру йўлдошлар
Бўлуб олсалар молу мулкни тамом,
Санга тегмагай бир тийин, вассалом!»

ҲИКОЯЛАР

ТУҒИШГАНЛИК СЕВГИСИ

Тоғ яқинида кичик бир қишлоқ бор эди.
Шу қишлоқнинг бузуқ бир биносида ўн уч
ёшлик Ойхон отлик бир қиз турар эди.

Ойхоннинг ота-онаси очарчилик йилида
– бундан тўрт йил бурун ўлган эдилар. Бо-
яқиш Ойхон беш ёшлик Турдибой деган ука-
си билан қўш етим бўлган эди. Турдибойни
онаси каби боқар эди.

Қиш чоғи келмиш, беш ҳафтадан бери
қор бутун ер юзини қопламиш ва теварак оп-
поқ қор билан чулғанмиш эди. Ойхон онаси-
дан бир неча мартаба: «Қиш кунларда бўри-
лар оч қолсалар, қишлоққа келадилар-да,
томоқ излайдилар», деб эшитган эди. Фақат
бу ҳам томоқ топмоқ учун ташқарига чиқ-
моққа мажбур эди.

Бир кун эрталаб Ойхон нон олмоқ учун
бозорга борди. Нон олиб, уйига яқинлаш-
ган чоғда кўрқинчли товушлар, укасининг
бақирган-чақирган овози эшитилди.

Ойхон чопиб уйга кирди. Укасига югур-
моқда бўлган бўрини кўрди. Бор кучи билан
бориб, укасини қучоқяб олиб, оғзи очик

турган сандикқа солди, чап қўли билан сандикни босиб турди.

Ойхон укасини кутқармоқдан бошқа бир нарса тушунмас, орқасидан кулиб, севиниб келаётган бешта бўрини кўрмае эди.

Бўрилар бирдан уй ичига кирдилар-да, Ойхонга югура бошладилар. Ойхон бор кучи билан ҳайдамоқ истар эди, лекин бурил ар ҳар томондан ириллаб, югурушиб, тишлаб тортишар эдилар.

Ойхон танидан оққан қон билан секин-секин кучдан кетиб, йиқила бошлаганин англа-англамас сандикдан узокдашди, эшик олди-гача борди.

Ортиқ бўрилар хурсанд эдилар. Бу ғайратли қиз эшик олдида кучдан қолиб йиқилди. Оч бўрилар бояқиш кизни еб битирдилар.

Бир неча соатдан сўнг уйига келган қишлоқликлар кўрдиларки, Турдибой сандикнинг ичида пиш-пиш ухлаб ётибдир. Бечора Ойхон ўз жонини севикли укасининг ўрни-га қурбон қилмишдир.

ҚАНДАЙ ҚУЛЛИК ТУШДИ?

Кўм-кўк майсалар, яхши сабзалар билан ўралган кенг, гўзал бир қирнинг устида бир айғир от ёлғиз ўзи ўтлаб юрар эди. Янги чиққан ям-яшил, кўм-кўк ўтларнинг

энг яхшисини толалаб-толалаб ер эди. Еб, қорни тўйгандан сўнг у ёқ-бу ёққа ўйноқлаб, кишнаб юрар эди. Ҳеч кимни ёнига йўлатмас эди. Ёлларини йилтиллаб юриб, чарчагандан кейин, даланинг ҳар хил хуш исли чечаклар очган текис ерларига бориб ағанар эди.

Бир замон бу ерга бир хўкиз келиб қолди. Даланинг роҳат-гўзаллигини кўргач, шу ерда қолмоқчи бўлди. «Дала – кенг, текис, ўтлар қалин, сувлар тиниқ, худди тоғларнинг тепасидаги яйловларга ўхшайди, ўти менга ҳам етар, отга ҳам етар», деб ўйлади. От буни кўриб аччиғи келди. Қувлаб юбормоқчи бўлиб келган эди, хўкиз сузиб, яқин келтирмади. Шундан сўнг отга жуда алам қилиб, одамнинг ёнига келиб: «Ўртоқ, шу хўкизни қирдан қувлаб юборишга кўмак қилсанг-чи», – деди. «Тузук, сенинг бу илтимосингни қабул қилиб, хўкизни қувиб юбораман, аммо тез қувлаш учун сенинг орқангга эгар, оғзингга юган солиб, устингга отланишим керак бўлади. Шунга кўнасанми?» – деди.

От бу шартга унади. Одам эгарлаб ва юганлаб, отни ми-ниб олиб, қирга чиқди. Хўкиз буни кўргандан кейин қирдан қочиб кетди. Хўкиздан кутулгач, от кишига: «Қани, ўртоқ, устимдан туш, эгар-юганингни ол,

хўкизни хайда-ганингга раҳмат!» — деди. Киши отдан тушди, лекин от-нинг оғзидан юганни олмади. Бунинг устига оёқларига ҳам кишан солди. Шу кундан бошлаб бир ерга бормоқчи бўлса, дарров отнинг устига эгар солиб, миниб борадиган бўлди. От эса одамга қул бўлиб қолди.

ДЕВПЕЧАК

Бир кун бир деҳқон саккиз ёшли ўғлини етаклаб боғчасига кирди. Боғчада олма, нок, шафтоли, ўрик, анор, анжир ҳам узум каби хар турли емиш оғочлари ям-яшил бўлиб кўқарган. Урикларнинг довуччалари ёш болаларни қизиқ-тирадиган бир тусда осилиб турган эди. Ота-бола боғчада кеза-кеза бир ёш ўрик оғочининг тагига етдилар. Бола қўл 3£затиб, ҳалиги ўриқдан икки-уч дона узиб, оғзига солди. Ўрик думбул эди. Қарс-курс чайнагандан сўнгра: «Отажон, бу ўрик қандай чиройлик ҳам қандай тотли!» — деди. Ота-си: «Ўғлим! Бу ўрик оғочини сен туғилган кунда сенга атаб эккан эдим. Ҳозирда бу ҳам сенга ўхшаб, саккиз ёшга кирди. Иккинчисиз тенгсиз, бу кундан бошлаб, оғочнинг эгаси сен. Сен ўзинг боқ, ўзинг суғор, емишларини истаганча е, ўртоқларингга бер, нима қилсанг, қил!» — деди.

Бола отасининг бу сўзларига жуда севинди. Оғочга яқин-роқ бориб, диққат билан қаради. Остдан бир ўт чиқиб, оғочга чирмаша бошлаганин кўрди.

— Отажон, бу қандай ўт, нима учун менингни ўригимга чирмашадир?

— Ўғлим! Бу девпечак деган ўтдир. Бунинг тезлик билан юлиб тозаламаса, бир неча кун ичида бутун оғочни ўраб олиб, дарров қуритадир. Бу ўт учун илдиз ҳам керак эмас, оғочнинг бир шохида озгина бир бўлаги қолса ҳам ўсиб кетиб, бутун шохларни қоқлайди.

— Бўлмаса, эртага кириб бу душманни бутун илдизларини юлиб, ўригимни тозалаб қўяман.

— Балли, ўғлим, шундай қил, унутма!

Ота-бола бу суҳбатдан сўнг қўл ушлашиб, боғчадан чиқиб кетдилар.

Эртасига боланингни эсидан ўриги чиқиб кетди. Ораданингни беш кун ўтди. Боланингни эсига бирдан боғчадаги ўриги ва унга чирмашган девпечак тушди. Югурганча боғчага кирди, ўриқнинг тагига бориб қараса, аллақачон девпечак ўриқни бутун шохларига ўраб олган, яшил япроқларни сарғайтирган, тотли емишларини сўлдирган эди.

БИЗДА ҲАМИЯТ

Ҳаво қиш ўлдиғиндан ғоят совуқ эди. Кўчалар билчираб битган, бутун атрофни балчиқлар ифлос қилиб таш-лаган эди. Шул балчиқларнинг ўртасиндан, балчиқярға ботган, кийимлари йиртилган, икки кўзи но-бажо бир етим бола қўлида асо ушлаб кел-моқда эди. Лекин бу етим бола-ни кўрган ин-сон ҳар қандай ҳамиятсиз бўлса ҳам раҳми келур эди.

Мени ёнимдағи зиёлилар «назар-диққат-ларина жалб этдирдилар». У етим бола бизларға яқин келди-да, шул ерда одамлар борлиғини билмиш каби қарамакға бошлаб биз-ларға қарши маъюслик бирлан шундай деди:

– Тақсирлар, менға шафқат этиб бир оз маованат қилинғизлар! – дедиғи бирлан ман ёнимдағи зиёлиларни бир нарса берма-кларини таклиф этдим. Маним бу таклифим А. афандиға ўхшамадиғиндан манға таҳқир назари бирлан бир қараб олдиғиндан сўнгра бу етим болаға қараб шўйла дедилар:

– Сен ёшсан. Куч ва қувватинг бор, ўқи, мардикор ишла, андин сўнгра пул топи-лур, – деб қатъий сўзламишдилар. Заволли бола йиғлаб ёлинғон товуш бирлан:

– Ўргулай почча, ўқий десам кўзла-

рим кўр, мардикор ишламак мумкин эмас, балчиқлардан юролмайман, қорним оч, таом егани қудратим етмайди. ... нима қилай? — дедиғи аснода А. афанди ғоятда шиддатли этиб шундай дедилар:

– Овруполиклар кўр, қулоқсиз қар ва хоказо ўкумоғи мумкин бўлмағон инсон-ларға махсус этиб мактаблар очғонлар ва у мактаблардан кўр, қарлардан ўқуб чиқғон инсонларнинг ҳад ва ҳисоби йўқ, сан ҳам шундоғ мактабда ўқи.

Шундоғ деб эрдилар, зиёлилар қаҳқаҳа этиб кулуб юбордилар. Ман ҳам шу сўзлар-ни сўзладим:

– Сиз бу сўзларингизни қайси ерда сўзларсиз? Бер-линдами ва ё Лундундами, ўзингизни зан этурсиз... ақлингиз қайси ерда? — деб эрдимки, А. афандининг чехра-лари буришиб, ачиғлари бирлан манға қараб:

– Сан ёшсан, ҳали санға гап тушғани йўқ, – деб эрдилар, ман жавобан:

– Афандим? Бу вақтда ёшға қарамайди, ҳар бир киши фикр, ақл, зехн, хизмат, ҳами-ятға қараб қолғондир.

Зиёлилар ҳам А. афандининг сўзларина ғоят даража муқаддир бўлдилар. Вужудлари титрамакға бошлади. Мани ҳам ҳамиятим қайнай бошлади ва зиёлиларға қарши:

– Ажабо! Бизлар ўн-ўн беш киши ит-

тифоқ этиб, шу етим болани тарбия қилсак бўлмайдами? – дедигим вақтда Н. ва Й. афандилар масрур бўлиб қабул этган каби бош-ларини қимилдотдилар-да, сўнгра шуни илова этдилар:

– Сўзладиғинғиз тўғри, аммо А. афанди келсунлар, сўнгра музокара этамиз.

Бу сўзларина қарши А. афанди ғоят ваҳ-шиёна бир назар бирлан:

– Сизлар ўзинғизни зиёлиман дейсизлар, аммо ... қилгон ишларинғиз ҳеч бири зиёлларнинг ишлариға ўхшамайди?

Фақир А. афандининг бу сўзларина ғоят даража хафа бўлиб, шундоғ дедим:

– Демак, сизнинг занинғизча, зиёли бўлмак учун ҳамиятсиз, раҳимсиз ўлмак лозимдирми?.. Агарда зиёли бўлмак учун шу шарт лозим эса, балки, сизни зиёли ўлмоқинғиз лозимдир. Бизнинг занимизға зиёли ўлмак ғоят мушкул бир нарсадир. Зиёли Миллат, Ватан нима эдиғини билур ва зиёли миллат учун жонини, молини фидо этар ва миллатнинг тараққийси учун доимо ҳаракат этар. Вақти келғанда, миллат учун ўзини ҳалокат вартасина ташламакға муҳайё бўлур. Сизнинг билмағинғиз лозимдирки, бизнинг миллатимизға садо ва сўз бирлан зиёли номини олгон инсонлар лозим эмас. Балки, хизмати, ҳаракати, ёрдами ва ҳиммати бир-

лан зиёли номини олгон инсонлар лозимдир. Иўқ эса, «Миллат», «Ватан», «Маданият» — шунға ўхшаш сўзларни билмак билан инсон зиёли бўлмайди. Агарда шунларнинг маънисини сўрар эсам, балки билмасанғиз деб эрдим, А. афанди ғоятда хафа бўлиб, биздан ажралдилар. Биз ҳам буни кўриб, кулиб қолдук. Бирда қарасам заволли бола бир деворға суянмиш ётиюр.

– Сан ҳозирча бориб тур. Эрта ва ё бириси кун кел. Ул вақтда сани ўз ёнимизда тарбия этамиз!

– Раҳмат, раҳмат, Худо хайр берсун, – деб кетди. Бизлар ҳам иттифоқ бирлан ҳар биримиз ҳар тарафға,

А. афандини ҳолиға таассуф этуб тарқалдук.

Мухаррам

*«Садои Туркистон» №58,
1915 йил 6 февраль*

РИСОЛАЛАР

АДИБУС-СОНИЙ

*Макотиби ибтидоия шогирдларина
алифбодан сўнг ўқутмак учун мумкин
даражада очиқ тил ва осон таркиблар ила
ёзилмиш қироат китоби*

ИЛМ

Илм – билмаган нарсаларини билганлардан ўрганмоқдир.

Одам боласи туғилган замонда ҳеч нарсани билмас. Ҳаттоки сўзламоқ, ёзмоқ, яхшини ёмондан, оқни қорадан айирмак каби энг керакли нарсалардан маҳрумлик ҳолда дунёга келур. Сўнгра оз-оз ўрганмоқ ила ҳар нарсани билур.

Оталаримиз, оналаримиз, улуғларимиз ва муаллим афандиларимиз ушбу билган нарсаларимизни ўргатмаган бўлсалар эди, ҳозирда биз ҳам ҳеч нарсани билмас эдук. Шунинг учун одам болаларига зиёда лозим бўлган нарса — билмаганларини билганлардан сўраб ва ўқуб ўрганмак, яъни илм деган азиз ва фойдали нарсани қўлга олмак учун

ҳаракат қилмоқдир. Илм – одамнинг зеҳнини очар, ақлини орттирар, билмаган нарсаларини билдирур, дунёда бахтли ва иззатли қилур. Охиратда саодатли ва шарофатли қилур.

Б а й т

*Илмдур дунёда энг яхши ҳунар,
Илмсиздан яхшидур гунг ила кар.
Ҳар киши илм-ла бўлса ошно,
Иззату давлатда бўлғай доимо,
Илмсиз одам залилу хор ўлур,
Илмсизлардан ҳамма безор ўлур.*

АХЛОҚ ДАРСЛАРИ

Одоб

Бир киши Луқмони ҳакимдан: «Одобни кимдан ўрган-дингиз?» — деб сўрамиш.

Луқмони ҳаким: «Одобни одобсизлардан ўргандим», — деб жавоб бермишлар.

Ул киши яна сўрамишки: «Одобни одобсизлардан қандай ўргандингиз?»

Луқмони ҳаким жавоб бермишларки: «Доим кишиларнинг қилган ишларига ва сўзлаган сўзларига диққат ила қараб юрдим. Кимдан ёмон сўз эшитсам, ул сўзни ҳеч бир сўйламадим, кимдаки бир ёмон иш курсам, ул ишни ҳеч бир қилмадим, шунинг ила одобли бўлдим».

Ҳисса: одобли бўлурман деган киши ҳар нарсага иззат кўзи ила боқуб, иззат олуру. Қайси иш кўзига яхши кўрунса, ул ишни қилмоқға ҳаракат қилур. Ва қай иш кўзига ёмон кўрунса, ул ишдан ўзини тортур. Бундай қилган киши, албатта, одобли бўлур.

Искандар Зулқарнайн

Ўтган замонда Искандар деган улуғ бир подшоҳ бор эди. Бир кун бир девонага йўликди. Девонанинг баъзи ҳаракатлари подшоҳга хуш келуб, айтдики: «Эй девона, мандан бир нарса сўрагил». Девона айтдики: «Эй подшоҳи олам, пашшалар манга ҳар вақт ташвиш берадурлар. Юз ва қўлла-римни чоқуб, хафа қиладурлар. Буюрсангизки, пашшалар манга бундай озор бермасалар».

Подшоҳ айтди. «Эй девона, мандан шундай нарса сўра-гилки, ул нарса маним ҳукимда бўлсун. Ман пашшага нечук буйрук қилурман?»

Девона айтди: «Эй подшоҳ, дунёдаги махлуқларнинг энг кичкинаси ва ожизроғи пашшадир. Шу пашшагаки ҳукмингиз юрмаса, эмди сиздан нима сўрарман?»

Ҳисса:

*Дунёда сенинг на ҳождатинг вор,
Сўрагил они сан Худодан, эй ёр.*

Лофчи

Бир лофчи киши бор эди. Лоф ва ёлғон сўзларни кўп сўзлар эди. Бир кун бир мажлисда денгизларнинг аҳволидан ва денгизда кўрган томошаларидан ҳикоя қилди. Мажлисдаги кишилардан бири сўрадики: «Эй биродар, сиз денгизда кўп саёҳат қилганга ўхшайсиз, денгизларнинг балиқлари қандай бўлур экан?»

Лофчи ул кишига боқуб: «Ҳалигача сиз денгиз балиқ-ларини кўрганингиз йўкми? Денгиз балиқлари туяга ўхшаш икки узун шохли бўлурлар»,— деди.

Мажлисда ўлтурганлар билдиларки, ул бечора на туяни кўрган экан ва на денгиз балиғини. Барчалари бирдан кули-шиб юбордилар. Лофчи уялиб, мажлисдан чиқиб кетди.

Ҳисса:

*Ўғул, парҳез қил сан ҳам ҳамини лофу ёлгондан —
Ки яхшидур сукут этмоқ, айтуб ёлғону ёлгондан.*

Икки йўлдош

Икки киши дўст ва йўлдош бўлиб, сафарга чиқдилар. Йўлда бир айиқ чиқиб, буларга югуриб ҳужум қилди. Буларнинг бири ёш ва чаққон эди. Шу сабабли тезлик ила қочуб,

бир ерга бекинди. Аммо иккинчиси ўзининг кексалиги ва кучсизлигидан қочолмай қолди. Начора, ўзини бир ерга ташлаб, ўликга ўхшаб қимирламай ётди. Айиқ келуб, буни искаб-искаб, ўлук гумон қилиб, зарар еткурмай ташлаб кетди.

Айиқ кетгандан сўнгра йўлдош бекинган еридан чиқуб келди ва кулиб айтдики: «Эй йўлдош, қулоғинга айиқ нима деб шивирлади?»

Йўлдош жавоб берди: «Айиқ қулоғимга, бундай ожиз-лик вақтида сени ташлаб кетадурғон кишига бундан сўнг асло йўлдош бўлма, деб шивирлади».

Хисса: Шундай кишилар ила дўст ва йўлдош бўлмоқ керакки, шодлигингга шод, хафалигингга хафа бўлеун. Ошга ўртоқ, бошга тўқмоқ бўлмасин.

Тўғри жавоб

Отаси ўлуб, бир киши ўлди бой,
Ки қолди анга молу мулк, сарой.
Онинг олдига бир фақир келиб,
Салом айлади кўп тавозе қилиб,

Деди: «Ман санга туғма қардошман,
Бу молу манолингга йўлдошман.
Отангдан чу қолди санга бунча мол,

Бўлиб бер менга ярмини ушбу хол».
Ул одам деди ҳайрат ила анго:
«Нечук сан қариндош ўлурсан манго?»
Фақир айди: «Эй меҳрибоним, эшит;
Қулоқ сол, бу арзи ниҳоним эшит,
Сану ман ҳама олам инсонлари,
Эмасмизми бир одам ўғлонлари?»
Бу сўзни эшитгач, табассум қилиб,
Бир олтун чиқарди, деди: «Ол келиб»
Ул айди: «Биродар, бу қандай сухан,
Манга шулмидир ҳисса меросдан?»
Жавобида ул марди ширин калом,
Деди: «Сокит ўл, билмасун хосу ом.
Эшитса гар ўзга қариндошлар,
Узоғу яқин, ёру йўлдошлар,
Бўлиб олсалар, молу мулк тамом,
Санго тегмагай бир тийин, вассалом».

Панд

Яхши муомалани дўст ва душманга баробар қилмоқ лозимдур. Чунки яхши сўз дўстларнинг дўстликларини орт-турур. Душманларингни дўстликка айлантирур.

Назм

Бўлур хулқу хуш ҳам сучук тил била,
Етаклаб улуғ филни қил била.

Чиқар яхши сўз-ла илон инидан,
Ёмон сўз ила мусулмон динидан.

Жўғрофия

Ернинг аҳволини билдирадурғон илмни жўғрофия дейилур. Ер бизнинг кўзимизга текисга ўхшаб кўринса ҳам, аслида текис эмас. Балки пўртахолга ўхшаш юмалоқдир. Аввалларда «Ер хўкизнинг шохиди турадир», деган сўзларга қар ким ишонғон бўлса ҳам, ҳозирғи замонда андоғ сўзларнинг аслсизлиғи ҳар кимга маълумдир. Ер ҳеч нарса-нинг устида турмас. Балки ҳавонинг ўртаси муаллақ турадур.

Пўртахолнинг юзи ўзининг пўсти ила қоплонғониға ўхшаш ер юзининг ҳам тўртдан уч бўлаги шўр сувлар ила қоплан-миш, қолғон бир бўлаги тош, қум ва туфроғлар ила қоп-ланмишдур.

Сув ила қоплонғон ўринларини денгиз, кўл ва дарё де-йилур. Тош, қум ва туфроғлар ила қопланмиш ўринларини қуруғлик дейилур.

Денгизлар беш бўлак бўлиб, Баҳри муҳити кабир, Баҳри муҳити ҳинд, Баҳри муҳити атлас, Баҳри муҳити мун-жамиди шимолий, Баҳри муҳити жанубий деб аталурлар. Ушбу денгизлар қуруғликнинг атрофини ўраб ол-

миш улуғ денгизлардур. Булардан бошқа қуруғликнинг орасиға ёриб қирмиш ниҳоятда кўп кўл ва денгизлар бордур. Машҳур-роқлари: Оқ денгиз, Қора денгиз, Шимол денгизи, Каспий денгиз, Манош денгизи, Баҳранг денгизи, Болтиқ денгизи, Аталар денгизи, Мармара денгизи, Азов денгизи, Баҳри аҳмар, Япония денгизи ва Чин денгизларидур. Қуруғлик ҳам беш китъага бўлиниб, Европа, Осиё, Амриқо, Африко, Австралия деб аталур.

Ҳажжож ила дарвеш

Ўтган замонда Ҳажжож исмли бир золим подшоҳ бор эди. Кўп уламо ва сайдларнинг бошларини кесмиш ва қонларини тўкмиш эди. Анинг жабр ва зулми шул даражага етмишдур, тарих китобларининг ҳар бирида анинг исмини Ҳажжожии золим деб ёд қилмишлар.

Мана ушбу Ҳажжож бир кун йўлда бир дарвешга йўлиқди. Олдига чақириб: «Эй дарвеш, маним ҳақимга бир яхши дуо қил!» — деди. Дарвеш кўлини дуога кўтариб: «Ё Раб! Бу золимни жонини тезроқ олғайсан», — деб дуо қилди. Ҳажжож аччиғланиб: «На учун бундай ёмон дуо қилурсан?» — деди. Дарвеш: «Агар сан тезроқ ўлсанг, гу-

ноҳинг қўпаймас. Ва барча фуқаро сенинг зулмингдан қутулур. Шунинг учун маним бу дуом ҳам санга ва ҳам барча кишиларга фойда-лидур», — деди. Дарвешнинг тўғри жавоби Ҳажжожга хуш келуб, кўп инъомлар берди. Ҳам ул кундан бошлаб зулм-дан қўл йиғди.

АХЛОҚ ДАРСЛАРИ

Тарбияли бола

Тарбияли бола улуғларни иззат ва ҳурмат қилур. Ўзи баробариға яхши муомала қилур. Ва ўзидан кичикларга шафқат ва марҳамат қилур. Ҳар кимнинг қадрини билур. Ўзидан рози қилмоқға ҳаракат қилур. Қўлидан келганича бошқа инсонларга ёрдам берур. Инсонликга ярашган ишлардан ўзини тортмас. Ярашмаган ишларнинг (қанча фойдалиқ бўлса ҳам), яқинига бормас. Ўзи билмайдурған сўзлар-ға ва қўлидан келмайдурғон ишларға асло аралашмас. Ҳар ишда тўғрилиқдан айрилмас. Доимо яхшини яхши, ёмонни ёмон дер. Ҳар сўзни вақтиға ва жойиға қараб сўзлар. Ҳар ишда бир фойдани кўзлар. Узлариға ёки бошқа инсонларға фойдаси тегмайдурғон ишларға қадам қўймас. Ҳеч кимнинг ишиға, кучиға зарар еткурмас. Тарбиясиз, ёмон болаларга қўшилмас. Ота ва онаси-

нинг, муаллим ва халфаларнинг сўзларидан чиқмас. Ҳар ишда инсофни қўлдан бермас: Бировдан бир яхшилиқ курса, эсидан чиқармас. Қўлидан келмаган ишни устиға олмас. Устиға олган хизматини қилмай қолдирмас. «Миллат» деган сўзни жонидан ортиқ суяр.

Шафқат ва марҳамат

Одам болалариға лозим бўлган яхши ишларнинг бири муҳтожларға шафқат ва марҳамат қилмоқдур. Шафқат ва марҳамат эса биров бир нарсани сўрағон вақтида бор бўлса, аямасдан бермак, агарда йўқ бўлса, ширин сўз ила узр этмоқ ва қўлдан келганича бошқаларға ёрдамда бўлмоқдур. Жаноби Ҳақ таоло ҳамма махлуқларни бир-бириға муҳтож ва бир-бириға сабаб қилуб яратмишдур. Подшо гадоға, гадо подшоҳға, бой фақирға, кофир мўминға, мўмин кофирға ҳосил, ҳамма бир-бириға муҳтождир.

Бу муҳтожлиқ ёлғиз инсонлар орасида бўлмай, инсонлар ила дунёдағи жонлик ва жонсизларнинг барчасини орасида ҳамма вақт кўрилмакдадур. Инсонлар минмоқ, юк-ларини ортмоқ, ерлариға экин сочмоқ, сут ва гўштлирини емоқ ва ичмоқ учун от, туя, эшак, қўй, сигир, қўкиз, балиқ, товук каби ҳар хил ҳайвонларға муқтож бўлурлар.

Ҳайвонлар эса ризқларини ўткармоқ ва болаларини тарбия қилмоқ учун кўп вақтларда инсонлар тарафидан экил-ған ўт, пичан ва ғаллаларға ва солинған иморатларға муҳтож бўлурлар. Шул сабабли шафқат ва марҳамат тўғрисида инсонлик, ҳайвонлик, кофирлик, мўминлик, яқинлик, узоғлик, бойлик ва фақирлик каби фарқларни эътибор қилмай, барчани баробар кўрмоқ лозимдур.

Али ила Вали

Али исмлиқ фақир бир бола бор эди. Бир куни оч қолди. Нон излаб кўчаға чикди. Кўшнилардан бирининг Вали исмлиқ бир ўғли бор эди. Вали қўлиға бир парча нон ушлаб, эшигининг олдида еб турган эди. Бечора Али эса очликдан ўлум даражасиға еткан эди. Валининг қўлидағи нонни кўргани замон олдиға бориб, бўйнини эгиб, «ўртоқжон, озгина нонингдан берсанг-чи», деди. Вали эса тош кўнгиллик, шафқатсиз бола эди. Шу сабабли Алининг ҳолиға ҳеч бир раҳм қилмай: «Бор кет, санга берадурган ноним йўқ», – деди. Орадан кўп вақт ўтмади. Бир кун Валининг бир эчкиси йўқолди. Вали эчкисини ахтармоқчун далаға чикди. Кўп юрди, охирида ташна бўлди. Ҳар тарафдан сув излади, ҳеч бир ердан сув тополмади. Сувсизликдан

йиқил-моқ даражасиға еткан ҳолда узоқдан кўзи Алиға тушди. Али бир дарахтнинг соясида қўйларини ўтлатиб, олдиға бир кўзада сув қўйиб ўтирмиш эди. Вали шодлик ила Алининг олдиға бориб: «Биродар, сув бермасанг, ташналиқдан ўлурман», — деди. Али фақир бўлса ҳам олийжаноб бир бола эди. Валининг ҳолиға шафқат ва марҳамат қилуб, кўзани узатди. Вали тўйғунича сув ичиб, ташналиқ балосидан қутулди. Ва ўзининг улда қилған марҳаматсизлиғиға Али-дан афу сўраб, миннатдорлик изҳор этди.

Исроф, бухл ва саховат

Исроф ўринсиз ва заруратсиз ерларға молни сарф этмақдир. Бухл энг зарурий ерлардан ҳам молни қизғанмоқ ва аямоқдур. Саховат эса ҳар иккисининг ўртаси бўлиб, молни зарур ва фойдалиқ ўрунларға сарф қилуб, зарурсиз, фойдасиз ўрунлардан сақламоқдур. Исроф ила бухл дин юзасидан ҳаром ва ақл юзасидан энг ёмон ва мардуд саналған ишлардандур. Саховат эса хўйларнинг энг ях-шисидур. Исроф қилғувчини мусриф дейилур. Бухл қилғувчини бахилхасис дейилур. Саховат қилғувчини сахий ва жўмард дейилур. Мусриф киши ҳар қанча давлатлик бўлса ҳам, охир бир кун фақирлик ва

хўрлик балосига йўлиқади. Бухл киши ҳар канча бой бўлса ҳам, молининг хузур-ҳаловати, тириклигининг лаззати ва шавкатидан қуруқ ва маҳрум қолур. Сахий кишининг кундан-кун моли кўпайиб, иззат ва обрўйи ортар. Ўз баробарлари орасида сўзи ўтқур ва эътиборлик бўлур.

Мактаб

Болалар туғулуб, олти-етти кунлик бўлганларида оналари бешикка солурлар. Кеча ва кундуз тинмасдан ҳаракат қилуб, кўкрак сутлари ила тарбия қилурлар. Қачонки болалар олти-етти ёшга етсалар, мактабга берурлар. Мактабда муаллим ва халфалар кўкрак кучлари ила тарбия қилурлар. Бунга караганда, мактаб болаларнинг иккинчи бешикларидур.

Аввалги бешикда болаларга оналари сут эмизиб, танларини ўстурурлар. Иккинчи бешикда муаллимлар илм ва одоб ўргатуб, ақя ва фикрларини ўстурурлар. Болалар учун таннинг саломатлиғи лозимдур. Аммо ақл ва фикрнинг саломатлиғи ундин ортиғроқ лозимдур. Чунки ақл ва фикрсиз тандан на ўзи учун ва на бошқа кишилар учун ҳеч бир фойда йўқдур. Шул сабабли болаларга аввалги бешикдан кўра, иккинчи бешик бўл-

ган — мактаб яхшироқ ва фойдалироқдур. Аввалги бешикда сут ва таом беруб боққан ота ва она қандай дўст ва азиз бўлсалар, иккинчи бешикда илм ва одоб ўргатуб, тарбия қилган муаллим ва халфалар ондин ортуғроқ дўст ва азиздурлар.

Байт:

*Эрур мактаб маорифнинг макони,
Замонидур бунинг ёшлик замони.
Киши қилгай кишини ушбу мактаб,
Битиргай ҳар ишини ушбу мактаб.
Бу мактабда ўқугон ҳар бир инсон,
Билуб илму одоб бўлгай мусулмон.
Неча илм ол, одоб дунёдаким бор,
Чиқубдур барчаси мактабдан, эй ёр.*

Искандар ила Арасту

Ўткан замонда Искандар Румий деган бир подшоҳ бор эди. Анинг Арасту отлиғ бир олим ва доно устоиди бор эди. Искандар устодини ўз ёнига бош вазир қилиб, барча мамлакат ишларини шунга топшурмиш эди. Бир иш қилса, шунга маслаҳат ила қилур эди. Эшикдан келса, ўрнидан туриб, жой берур эди. Узининг отасидан ортуқ иззат ва ҳурмат қилурди.

Бир куни вазирлардан бири Искандардан

сўрадики: «На учун Арастуни отангиздан ортуқ иззат қилурсиз?» Искандар айтди: «Огам гўёки мани осмондан ерга тушурди. Аммо,

устодим Арасту мани ердан осмонга кўтарди, яъни отам мани дунёга келмоғимга сабаб бўлди. Устодим илм ва одоб ўргатуб, мартаба ва иззатимнинг ортмоғига сабаб бўлди. Шунинг учун устодимни отамдан ортуқ иззат қилурман». Устодни отадан ортик иззат қилмоқ керак.

Ўқумоқ, ёзмоқ

Ўқумоқ, ёзмоқ илми қийин бир иш эмасдур. Балки, оз вақт мактабда ғайрат қилмоқ ила ўрганиладурғон бир хунар-дур. Локин, бундан ҳосил бўладурған фойдалар ниҳоятда кўгтдур. Тилсиз, қулоқсиз бир одам ила соғ ва саломат бир одам орасида қанча фарқ бор бўлса, ўқумоқ, ёзмоқни билмаған кишилар ила буни билған кишилар орасида шунча фарқ бордур. Балки, буларнинг ораларидағи фарқ аларни-кидан ортиғроқдур. Чунки тилсиз киши ҳар хил ишоратлар ила тилли кишиларнинг қиладурғон ишларини қила олур. Қулоқсиз киши ҳам бировнинг сўзини шундай ишо-ратлар ила била олур. Аммо ўқумоқ, ёзмоқ илмини билған одамларнинг қиладурғон ишлари-

ни буни билмаған одам-лар ҳеч бир йўл ила қилолмаслар. Балки, ўқумоқ, ёзмоқ илмини биладурғон бир кишига муҳтож бўлурлар. Бундан муаллим билурки, ўқумоқ, ёзмоқ илмини билмаған одамлардан тилсиз, қулоқсиз кишилар яхшидур.

Аҳмад ила онаси

Аҳмад олти ёшлик бир бола эди. Ҳар вақт онасининг олдида ўтурса, онаси эски хикоялардан сўйлаб, Аҳмадни овутиб ўтирарди. Бир куни Аҳмадга онаси айтди: «Ўғлум, Аллоҳи таоло энг аввал отамиз Одам алайҳиссаломни туфроғдан яратди. Сўнгра онамиз ҳазрати Ҳавони яратди. Икковларини жаннатга қўйди. Бир емншни кўрсатиб: «Буни емангиз», – деди. Бир куни шайтон буларни алдаб, ул емишдан едирди. Шунинг учун Аллоҳтаоло буларни койиб, жаннатдан чиқарди. Икковлари ер юзига тушиб, эр ва хо-тун бўлдилар. Биз барчамиз шуларнинг болаларимиз».

Аҳмад бу сўзни эшитгач: «Онажон, сиз ҳазрати Одам ила Ҳавони кўрганмисиз?» — деди. Онаси: «Йўқ, ўғлим, китоблардан ўқуб билдим», – деди.

Аҳмад кўлига бир китоб олуб, ҳар қанча варақлаб кўрса ҳам, кўзига қора чизиклардан бошқа ҳеч нарса қуринмади.

Онаси Аҳмаднинг бу ҳолини кўриб: «Ўғлим! Сан мактабда ўқумагунча китобдаги нарсаларни кўролмайсан», — деб Аҳмадни мактабга берди. Аҳмад бир оз мактабда ўқуғандан сўнгра, онасидан эшитган ҳикояларини китоблардан ўқиб, ўзи биладурғон бўлди.

Ота-она

Дунёда болаларга энг дўст ва меҳрибон кишилар ўзла-рининг ота ва оналаридурлар. Ҳар она ўз боласини аввал тўққиз ой қорнида кўтариб юради. Сўнгра қанча азоб ва меҳнатлар ила туғар. Бола туғулган замонда «инга» деб йиғламоқдан бошқа бир нарсани билмас. Она бечора шу болани гоҳ кўтаруб, гоҳ ётқизуб, гоҳ турғузуб, гоҳ ўтқузуб тарбия қилар. Йиғласа, овутар. Оч қолса, эмизиб тўйғузар. Ал-ҳосил, боланинг хурсандлиғи ва саломатлиғи нима ила бўлса, ҳар бирини қилур. Керак бўлганда, молини ва жонини боласидан аямас. Ота эса кеча ва кундуз ишлаб топган нарсасини болаларининг ош, нон ва кийимлариға сарф қилур. Бунинг устиға «Ўзумдан сўнгра болаларимға қолсун, болаларим кишиға муҳтож бўлмасин», деб бир нарса орттириб қўймоқ ҳаракатида бўлур. Ота-онанинг кеча ва кундуз Худодан тилаган нарсаси болаларининг саломат-лиғи ва узун умр кўрмоғи, дунё ва охиратда бах-

тли бўлмо-ғидур. Болаларға бундай дўстлик ва яхшиликни ота-онадан бошқа ҳеч ким қилолмайду. Шулар сабабли болаларға ўз ота ва оналарини чин кўнгил ила дўст тутмоқ, буюрган ишларини қилмоқ, қайтарган ишларидан қайтмоқ лозимдур.

Байт

*Кишининг бор эрса ото ва оноси,
Ганиматдур анга аларнинг ризоси.
Худонинг қошида қабули яқиндур,
Ото ва ононинг болага дуоси.
Оларнинг ким оғритса кўнгилларини,
Қиёматда бўлғай жаҳаннам жазоси.*

Бола қурбони

Бир хотун ўзининг тўрт ёшлиқ қизини етаклаб боғчаға чиқди. Ул вақт баҳор фасли эди. Боғча ёниға кўқарган яшил ўланлар ва новда учида очилишға яқинлашган гул ғунчалари ила зийнатланмиш эди. Яшил ўланлар орасида ҳар тарафға чўзилиб кетган узун-узун йўллар боғчанинг ҳусини орттурмиш ва ўртадан ўтадурғон улуғ сув боғчани иккиға айирмиш эди.

Бу боғчаға кирганда ёш қизнинг кўнгли очилуб, ҳар тарафға югурмоқға бошлади. Гоҳо ўланлар устиға ётуб юма-ланур эди. Гоҳо кўзиға яхши кўринган гулларни узиб,

кўксиға тақуб, онасиға кўрсатарди. Онаси сув бўйида ўтириб, кизининг ёкимли харакатларини томоша қиларди. Лекин бу хурсандлик узоққа бормади. Сув бўйида янгиғина очилгон бир гулни кўриб, узаман, деганда кизнинг оёғи тойиб сувға йиқилди. Онаси бу ҳолни кўриб. «Дод, болам! Сан ўлгунча ман ўлай!»— деб кизининг орқасидан ўзини сувға отди. Бу товушни боғбон эшитиб, югуриб келди. Буларни бу ҳолда кўриб, кийимларини ечиб, ўзини сувға ташлади. Бориб, аввал онасини кутқармоқчи бўлганди, онаси: «Мани кўй, аввал боламни кутқар», — деб боғбонға ялинди. Боғбон ҳам қабул қилиб, аввал болани кутқариб, сув четиға чиқарди. Боғбон қайтуб боргунча бечора онахийла ерға оқуб бормиш, ўз жонини боласиға қурбон қилмиш эди.

Биродарға муҳаббат

Иброҳим ўз қариндош ва биродарлариға муҳаббатлик бир бола эди. Бир кун кўшнисининг уйиға чиққанда кўшниси бир хизмат буюрди. Иброҳим аввал хизматни яхшилаб қилганлиги учун кўшниси олма берди. Олмаға қизиқиб, емоқчи бўлганида уйда касал бўлиб ётган синглиси эсига тушди. Олма ёлғиз ўзидан ўтмади. Синглисининг олдиға кируб: «Укам, кўшнимиз берган бу олмани

санга келтурдим! Е!» — деди. Синглиси суюнуб, олмани олди. Ярмини ўзи еб, ярмини яна акасиға берди. Бу йўл ила бир олмани икковлари еб хурсанд бўлишдилар.

Хисса: Биродарлар бир-бирлариға шундай муҳаббатлик бўлмоғи лозимдур.

Кўр ила духтир

Яхшиғина бой бир кўр киши ҳар вақт бозорға чиқиб, ҳар хил нарсалар олурди. Лекин кўзи кўрмағанлиги учун яхши-ёмонни айира олмас эди. Яхши деб ўйлаб олған нарсаларининг купии ёмон нарсалар эди. Бир куни кўзининг пардасини олдурмоқ учун бир дўхтирни уйиға чақирди. Дўхтир келиб, кўзини пардасини олди. Бир неча кундан сўнгра кўзи очилуб, уйдағи нарсаларни кўрмоққа бошлади. Бозордан олгон нарсаларининг ҳар бири кўзиға ёмон кўринди. Боруб: «Сан маним уйимдаги нарсаларимни олуб, ўрниға ёмон нарсалар кўйибсан», — деб дўхтирнинг этагидан тутди. Дўхтир: «Йўқ, биродар! Аввал сан кўр эдинг. Бозордан олган нарсаларининг барчаси ёмон нарсалар эди. Сан они билмас эдинг. Эмди кўриб, аларнинг ёмонлиғини билдинг», — деб жавоб берди.

Хисса: Нодон киши шул кўрға ўхшайдир. Яхши деб ўйлаған нарсаларининг купии ёмон нарсалар бўлур. Илм дўхтир-ға ўхшай-

дир. Ўқиған кишиларнинг кўзларини очар. Сўнгра ёмон ишларнинг ёмонлигини билиб, ондан ўзларини торту рлар.

ФАННИЙ ДАРСЛАР

Йил (сана)

Бир йил ўн икки ойдир. Бир ой 4 ҳафта ила 2 ёки 3 кундир. Бир ҳафта 7 кун бўлур. Бир кун 24 соат. Бир соат — 60 дақиқа (минут). Бир дақиқа 60 сония (секунд)дур. Бир сония эса кўз юмиб очгунча ўтадурган бир замондир.

Йилнинг икки хил ҳисоби бордир. Бири офтобнинг кўринишидан ҳисобланур. Буни санаи шамсия (күёш йили) дейилур. Иккинчиси ойнинг кўринишидан ҳисобланур. Буни санаи қамарий (ой йили) дейилур.

Күёш йили ҳисоби ила бир йил уч юз олтимиш беш кун ва олти соат бўлиб, 52 ҳафтадан бир кун ва олти соат ор-тиқдур. Ой йили ҳисоби ила бир йил уч юз эллик тўрт кун бўлиб, эллик ҳафтадан тўрт кун зиёдадур.

Ой йили ойлари

Ой йили ҳисоби ила ойларнинг арабча исмлари ушбулардур: муҳаррам, сафар, робиул аввал, робиул охир, жумадул аввал,

жумадул охир, ражаб, шаъбон, рамазон, шаввол, зулқайда, зулҳижжа. Бу ҳисоб мусулмонларнинг диний ибодат ва байрамлари учун юрутилур.

Йил боши муҳаррам ойининг биринчи кунидур. Бу кунда кўп мусулмон мамлакатларида йил боши байрам ясалур.

Муҳаррамнинг ўнинчи куни ҳазрат имом Ҳусайн (розиаллоху анху)нинг Карбалода шаҳид бўлган кунларидур. Шунинг учун ислом вилоятларида бу кун ашура мажлислари ясалуб, хутба ва дуолар ўқилур.

Робиул аввалнинг ўн иккинчи куни кўп ерларда мусул-монлар мактаб ва дўконларини ёпуб, иш ва касбларини ташлаб, Мавлуд байрами қилурлар. Мавлуди шариф ўкутурлар. Чунки бу кун Мавлуд куни, яъни Пайғамбаримиз (саллаллоху алайҳи васаллам)нинг дунёга келган кунларидур.

Рамазони шарифда рўза тутулиб, ҳар кеча тарових намози ўқулур. Шавволнинг биринчи куни ийди рамазон намози ўқулур. Уч кун байрам ясалур. Зулҳижжанинг тўқизинчи куни ҳар (йили) Маккаи мукаррамада ҳожилар Арофат тоғига чикурлар. Зулҳижжанинг ўнинчи куни Ийди қурбон намози ўқилур. Уч кунгача қурбонлиқ сўйилур. Тўрт кун байрам қилинур.

НИКОҲ ТЎҒРИСИДА

Жаноб муаллиф ва муҳаррири «Тараққий»-дин илтимос қилурманким, никоҳ масаласи хусусида мани бу беш-олти калима сўзимга «Тараққий» саҳифасидан жой берсалар.

Қола набийи саллоллоҳи алайҳи васаллам никоҳ сун-нати «Фаман рағба ан суннати фолис мани» мазмунича бир оқил ва болиғ кишига тазаввиж, яъни уйланмоқ сун-нат муаъкадаларини бири бўлмоқиға ҳеч шубҳа йўқдур. Бунга биноан ҳар ким ўз кафуввини топиб, оли қадарал ол тўй-томоша қилиб, имом афандиларимиз фасих ва мав-зун иборатлар бирла ақди шаръий қилиб, бир важҳи сун-нат хутба ўқилиб, қизни куёв қўлиға таслим қилурлар. Хўб яхши, аммо икки-уч моддаи муваассафаси бордурки, анинг фасхиға кўшиш қилмоқ уламои зулэхтиромларимизға ва ағниёларимизға вожиб даражасида муҳим ва зарурдир. Би-ринчиси, қалмоқ ва хитой тоифаларидан қолғон бир расми қабихадурким, никоҳдан бир кун муқаддам беш-ўн нафар созанда ва жувонларни жам

қилиб, неча хил афъо-ли қабиха, ғайримашруълар бирла ўз ёру биродарлариға базм қилиб кўрсатиб, офаринлар уюштирар эдилар. Бу ишни шаръан ҳаромлиғи изҳори минал шамсдир. Аммо авомунносға чинон шойиё бўлмишдирки, мартабаи истихлолдин ўтуб, суннат, балки вожиб даражасиға етубдур.

Закоат бермоқ бўлғон ҳолда бир бой закоат бермаса, ҳеч кимнинг иши йўқ, аммо ўғлини уйлантириб, базм бермаса, авомлар ўртасида маломатга мустаҳиқ бўлур.

Иккинчи никоҳ куни келинни куёв ҳовлисиға олиб борурда кўриладиргон бир расми шаниъадурки, бир аробаға келинни солиб, ул аробанинг олдида икки-уч нафар хотунлар беибо чирманда чалиб ва ҳофизлик қилиб бормоқлари. Агарчи куллиятан бўлмаса ҳам аксар жойда кўрилмоқдадур. Бу бадбахтларнинг аврат овозини эшитиб, кўп мусулмонлар гунаҳкор бўлмоқдадур.

Учинчи, даллол ва ялочи масаласидурким, муни ҳаром-лиғидин зиёда зарарлари ҳам бор. Чунончи бир ҳовлида ялочи ўйнаса, жамиё хотунлар ани атрофида туруб ўртаға маъжусий оташпарастрлардек оташ ёқурлар, баъзи жойларда ул бадкирдорларнинг ўйинини эркаклар ҳам бир тарафда туруб томошо қилурлар ва баъзи нодонлар қўллариға танга олиб ўюнчисини чокириб, бир

аъло фоҳишабозлик қилурлар. Буларнинг бу ишларини бўлак мастура хотунлар кўриб турурлар. Мазкур эркакларнинг бир кўзлари ўюнчида бўлса ҳам, бир кўзлари бошқа хотунларда бўлур, ҳосили калом, тоқати исломиятдан хориж бир хилоф шаръидурки, буни шафеъи ва давоми аҳолии ислом-ни ғайрат ва ҳамиятдин бутун-бутун жудо қилур. Бас, бу афъоли қабойихларни фасхига уламолар кўшиш қилмасалар, бу ишларни шаръан жоиз эконлигини авомунносга билдурмасалар, авомуннос бул хилофи шаръий ишларни истихлол ва истихфонида мудовомат қилсалар керак ва бул эътикод фосидалари бора-бора уламоларга ҳам таъсир қилса, бул хилофи шаръиларда авомунносга мутобаат қилсалар керак, балки мутобаатлари ҳам кўринмакдадир. Ҳаттоки баъзи аҳли илмлар бу ишларни жавозият ва шаръили-гини таважжуҳ қилмоқдадурлар. Ё раб, мундай фасо ахлоқ ва мундай беҳамиятликдурки, шундай хилофи шаръилар-ни манъига эллик-олтмиш минг мусулмондин бир ғайрат соҳиби топилмас.

«Тараққий», 1906 йил, 3 феврал

Ҳар беша гумон мубарки холист, шоядки паланг хуфта бошад (Ўрмонни тинч деб ўйлама, шоядки бир йўлбарс ухлаб ётгандур).

Мазмунича: ғайрат ва ҳамият соҳиблари алҳамдулиллоҳ мавжуддурлар. Чунки бундин мукаддам базм ва ялочилар ҳақида ёзғон мақоламизни «Тараққий» саҳифасида ўқуғон кишилар хаттики муҳофизи шаръийи шариф бўлғон қозийи исломимиз бул тўғрида изҳори мамнуният қилдилар. Баъзи маҳаллаларда ижтимоъ бўлиб, ҳар ким тўйида бачча ва ялочи ўйнатса, маҳаллага қушилмасун ва аралаш-масун деб фотиҳа ўқуғонлари эшитилди. Бул жанобларнинг амсоллари купаймоғини самим бирла вожибул ву-жуддин тилаб ва истидоъ қилиб дермизки, бораколлоҳ, яшосун ғайрат, яшосун ҳамият, олами исломият. Бул та-риқа хилофи шаръиларни манъига энг аввал ғайрат қилғон жанобларни табрик ва таҳсин қилиб, бошқа маҳаллаларнинг ҳам бул жанобларга лоҳақ бўлмоқларини илтижо Қилурмиз. Аммо фуқароларни соҳиби ғайратлари «паланг хуфта» манзаласидадурларки, «паланг хуфта»ни куввати Ҳеч ерга етмас. Мисола, бир маҳалла имоми ё элликбошиси бош бўлиб манъ қилсалар, иккинчи маҳаллага таъсир қилмас, иккинчи маҳаллага таъсир қилса, учинчи маҳаллага йўл топилмас ва бул хилофи шаръилар чунон шойиъ бўлмишдурки, баъзи беҳамиятлар маҳаллага қушилмасликга рози бўлиб, базм ва ял очини тарқиға рози бўлмас, чун-

ки ота-боболаридин қолғон раем эмиш, бас, бул расми қабихаларни манъ ва фасхи ула-мойи зулэхтиром ва қуззоти ислом ва ҳуку-матдорон некномларимизга лозимдурки, бул жаноблар ҳар бир ижтимоъларида иттифок қилиб, фалон ва фалон ишларни муҳолифи шаръийи шариф бўлгон важҳидин манъ қилдук ва ҳар ким қилса фалон жазоға му-стаҳиқ бўлур, деб ҳукм қилмоқлари бирла бул хилофи шаръилар бутун орамиздин кўта-рилиб ва бул ишларни сабаби бирла дунёи ва охиратда сазовори охири азим бўлмоқла-рида шаръан ва ақлан ҳеч шубҳа йўқдир. Яҳудийлар забихни ман қилмоқ тўғрисида қилғон ҳамият ва жасоратлари бутун Тур-кистон мамлакатига таъсир қилгондек буни ҳам таъсири бутун Туркистон мамлакатига хусусан, Фарғона музофотлариға таъсири маълумимиздур. «Хайрун нос ман янфаън нос» — ҳадиси шариф маолинча, сифоти хайруннослик бирла мутассиф бўлмоқлари-да ҳам шак йўқдир. Зероки, бул ишларни ман қилмоқ — мусулмонларни дин ва дунёла-риға фойда еткурмакдур. Дунёлариға фойда шулки, бул хилофи шаръиларини сабабидин охиратда торгадурғон дўзах азобларидин холос бўлурлар, дунёлариға фойда шулки, бачча ва ялочини бир кечалик муздиға бе-радурғон ўттуз-қирқ сўмлари ўз киссалар-ининг манфаатиға қолур.

Ҳамадин бул моддаси ажаброкдурки, му-ҳолифи шариат ва бидъат бўлгон бадбахт ва баччаларни муздлари ўттиз сўм, қирқ сўм бў-либ, куёв-келин қўшулмоқларини хил-тиға энг амада зарур бўладурғон хутба ўқуғувчи имом афан-диларимизни муздлари йигирма тийин ё ўттиз тийин бирла бир ўн тийинлик даструймолдир. Ё раб, мундай бетартиб ва бенизомлик бўлурму.

*Фарёд аз замонаи бемехр каж ҳаром,
Хунрези жонистони гамангез бенизом.*

«Тараққий»,
1906 йил, 7 феврал

*Ўзинг бедор қил, ё раб, бизни бу хоби
зафлатдан,
Ҳидоят қил тариқи ҳақ сори роҳи
залолатдан.*

1905 нчи, 17 нчи октябрда берилмиш ма-нифест, яъни хуррият жумла Русия фуқаро-ларини асирлик зиндонидан озод қилиб, ўз ҳуқуқи диния ва дунявияларини талаб қил-моқда ва ўз мамлакатларини ислоҳида ва ўз мактаб ва мадрасалариға тартиб ва низом ижро қилмакда. Хурлик, мухторлик ато қи-линди ва бул хуррият воситаси ва соясида жумла Русия фуқаролари оли алалхусус неча замонлардин бери ҳар гўшада сиқилиб ётқон мусулмонлар қафасдин озод бўлгон куш-

лардек ҳар тарафга парвоз қилиб, ўз ҳуқуқи миллия ва маолияларини талабида чунон ғайрат ва ҳамият қила бошладиларки, ёлғуз мусулмонлардин Петербурғ шаҳрига юборилган аризалар 500 дин зиёдага болиғ бўлди. Ҳеч бир шаҳар, вилоят қолмадики, давлат Думасига мусулмонлар тарафидин вакиллар сайланмоққа маслаҳат ва машварат қилинмагон бўлса ва ҳеч бир вилоят қолмадики, ислоҳи мамлакат ва ижройи аҳкоми шариат хусусида мажлис-мушоваралар қурулмогон бўлса. Аммо биз Туркистон вилоятининг мусулмонлари хануз асирлик зиндонида туфроғ емақдамиз. Жумла вилоятлардин миллати-миллати садолари эшитилмақдадур. Аммо бизнинг вилоятимизда нафси-нафси наволари тараннум этилмақдадир. Ҳаммада изҳори ҳаққоният, бизларда исрори нафсоният, ҳаммада ғайрат ва ҳамият зуҳури, бизларда ихтилоф ва ғафлат ҳузури.

*Биза нечун иттифоқ ўрнига одати
ихтилоф ўлмиш,
Магар бизларга рўзи ўлмамиш
миллатда ғайратдан.*

Ҳамманинг мактаб ва мадрасалари мурағаттиб ва мунзим, бизларга усул ва тартиб макруҳ ва махрум, оли алалхусус биз Тош-

канд мусулмонлариға суннат ўрниға бидъат, уфоқ ўрниға нифоқ, ваъз ва насиҳат ўрниға жанг ва шикоят, ғайрат ва ҳамият ўрниға хавфу ғафлат. Истеъмоли мажлисларимизнинг энг амада заруриётидин ўлмиш ибодат учун бино қилингон масжидларимизнинг дарвозахонаси шикоятхонаға мубадуал ўлмиш. Ваҳоланки, шикоятни рамлиғида шак ва шубҳа йўқдир. Имомларимизнинг вазифалари қавмлариға ваъз ва насиҳат бирла аҳком шариатни билдируб, ғайри-машруъ ишлардин қайтармоқ бўлгон ҳолда ўз вазифалари-ни адо қилмоққа тўй ва маърака ахтармоқдин кўллари бўша-мас. Агар қавмларини олдиға тушуб тўй ва маъракаға юрма-салар ўшал куни имоматдин маъзул бўлур эмишлар. Чунки авомунноснинг этиқодида имомлик қавмнинг олдиға тушуб тўй ва маърака ахтармоқдин иборатдур ва аъёни қавмға хушомад қилиб, гирдин экмақдан киноятдур.

Ваҳоланки, имомлар ноиби Расуллулоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламдурлар. Оллоҳ таолий анбиё алайҳим-ус-саломға ўз аҳкомларини бандалариға еткузмақни ваъз ва насиҳат бирла одамларни динга ва яхши амалларға далолат қилмақни амр қилди. Ул жаноблар ҳар қайсилари маъмур бўлгон вазифаларини адо қилмақ учун ўз нафсла-

риға турлук-турлук жафоларни раво кўрдилар. Ҳаргиз ва ваъз насихатдин забони муборакларида қусурлик кўрулмади, ху-су-сан, ҳазрат Расули акрам саллаллоҳи алай-ҳи васаллам-нинг даҳани муборакларидин тўти руқлари парвоз қилгун-ча «умматим», «миллатим» калималарини забони муборакларидин қўймадилар. Қани бизларда ул жанобларға мутобақат, қани ул жанобларға мувофақат. Қачонки ул жаноб «Қулли нафси зоиқатул мавт» мазмунича дорулфанодин до-рулбақоға риҳлат қилдилар. Умури ҳидоят ва муҳофазат-дин ва миллати хулафойи роши-дин алайҳим ар-ризвонни вазифалари ўлди. Ул жаноблар ҳам ҳар қайсилари ўз за-мон-ларида миллат учун чунон ғайрат ва жасорат кўрсатдиларки, бутун Форс ва Туркистон балки, аксар Ҳиндистон мамлакатлари бул жанобларнинг замонларида шарафи Ислом бирла мушарраф бўлди. Ҳаммалари ўзлари-ни мил-латға қурбон қилдилар. Бас, бул жа-нобларни ноиб ва во-рислари уламоий киром ва умаройи зулэҳтиромлар ўл-дилар.

Бул жанобларда ҳам яқин замонларғача ўзлариға лозим бўлгон вазифаларни адосида қусурлик кўрилмади. Аммо бул замондин юз йилдин зиёдроқ муқаддам замондин бошлаб оҳиста-оҳиста миллат деворининг ҳар та-рафиға раҳналар пайдо бўлди. Мунга сабаб

уламо ва умароларимизнинг ўз нафсларини риоясида ҳаракат қилмоқлари бўлди. Под-шоҳ ва хонларимиз бўлса, миллатға қилгон хизматлари танҳо хотун олмоқ ва кучук уруштирмоқ ва беғайрат ва ҳаққо-ният дин-дор кишиларни бадарға қилмоқ ва тутуб ўл-дир-моқбўлди. Миллат нима, шариат нима, билмадилар ва қара-мадилар. Шунинг учун миллат деворини раҳналари тобора зиёда бўлди. Бўзахўрлик, қиморбозлик, баччабо-злик, базм қилмоқ ва ялочи ўйнатмоқ, эркак-ни хотун қилмоқ ва хо-тунни эркак қилмоқ, зино қилмоқ, шикоят қилмоқ ва бир-бирла-рини ҳақорат қилмоқ, хусусан, оғизга ҳақо-рат қил-моқким, куфри сарихдур ва шуларға ўхшаш ҳаром амал-лар ўрталарида чунон шойиъ бўлдики, ҳаромлиғи ҳеч ким-нинг дилидин хатир қилмади. Бу ишларни алҳол бизлар-нинг ота-боболаримиз расмлари-дур, деб истеъмол қилмоқдаурлар, хаттики баъзи мўйисафедларимиз бизлар йигит-лик вақтимизда мундай ишларни қилар эрдук ва мундай базмларни қилур эрдук, бизларнинг баччаларимиз мундай ўюнчи эрди, қани ул баччалар, замона фосид бўлди, йи-гитлар хотун бўлди, деб ўтган замонларға фахр ва бу за-монға афсус ва надомат қилурлар. «Ин-ноллоҳа йағирмо ба қавми йағир мо ба наф-сихум». Мазмунича: охирул амр бу афъоли

кабиҳаларимизни сабабидан мулк-мамлака-ти-миз тағайур ва табаддул бўлиб, асир-у, хор-у залил бўлдук.

Вақтики ҳукуматдорларимиз бизларни бул тариқа ғафлатда ва жаҳолатда топдилар. Миллатимиз деворининг қолғон ерлариға раҳна солиб, шариатимизни ободлиғи-на энг амада сабаб бўладургон масжид ва Мадраса вақфларини таваққуф қилиниб, қозиларимизнинг номларини «народний судья» ном қўйилиб, уч юз сўмдан васиқа қилмоқ қозиларимиздин олинди. Қозиларимиз ҳукм-ларини положениега мувофиқ қилмоққа мажбур бўлдилар ва соира-соира раҳналар пайдо бўлди. Аммо ўз ҳукуматдорларимизнинг кўзларини ғафлат чунон қопламишки, хануз ўз нафсларининг фойдасини ахтар-моққа машғул-дирлар ва ул фойдадин мил-лат ва шариатга хоҳ фойда ўлсун, хоҳ зарар ўлсун ҳар бир ҳаракатларидин манфаа-ти шахсиялари мақсуддир. Ва ҳар фикрларида риояни нафслари мавжуддир.

Уламоларимизда ҳукумат йўқки, мил-лат деворини раҳналарини ислоҳ қилсунлар ва ҳукуматдорларимизда ғай-рат йўқки, бу ислоҳда уламоларимизга ёрдам берсалар, алалхусус, ҳар миллат соҳиблари ўз ҳуқуқи миллия ва ма-олияларини талабида ҳур ва мухтор бўлгон бу замонда ва ҳар вилоятда

ислоҳи мамлакат учун мажлис, мушовара-ла-ри курулгон бу асрда бизнинг Тошканд шаҳрида ислоҳи мамлакат хусусида на бир ижтимоъимиз бор ва на бир мас-лаҳатимиз бор ва на ҳуқуқи диния ва дунявиямизни та-ла-бида бир ариза бердук ва на давлат Ду-масиға вакил сайла-моқ хаёлимизга келур. Ёлгон бўлмасун, мундин бир-икки ой мукад-дам уламо ва ҳукуматдорларимизнинг ғайрат то-мурлари ҳаракатга кириб, ўз ҳуқуқларини талабида ариза бермоқ учун икки-уч бор ижтимоъ қилдилар. Афсуски, ул ижтимоъ-лари ҳам ёлғуз палов ва зиёфатхўрлик бирла наф-сониятдин иборат бир мажлис бўлди. Ариза бермоқ мунда турсун, аризани тар-тибиға ҳам иттифоқ қила олмадилар. Чунки ҳар ким ўз манфаати шахсиясини мулоҳаза-сида сўз сўзлади.

Қўрқурманки, биз бечоралар шул ғафлат ва шул ихтилоф ва шул нафсоният соясида ҳама мустафид бўлгон ҳурриятнинг неъ-матларидин ҳам маҳрум қолмасак деб. Агар шундан ҳам маҳрум бўлсак, миллатимиз-нинг девориға солинган раҳналар тобора зи-ёда бўлмоғида ҳеч шубҳа йўқдир. Агар шул ҳол бирла кетсак, тонгла қиёматда биз, аҳли исломни қўлларимиз кимнинг яқоларида бўлса керак.

Биз фуқаролар, қўйдек мусулмония,

амалдорларимиз чўпон мисллик бўлиб, тонгла бизларнинг аҳволимиз борасида масъул бўлсалар керак. «Кулликум раоъ ва кулликум масъул ан райята», орамизда бўлган раҳналарни ислоҳи ҳукуматдорларимизнинг қувват ва ғайратлари бирла мумкиндир. Лоақал шунга ҳам бир ғайрат қилмасалар, мисола бу раҳналарни бир нечаси бачча ва ялочиларни ўйнатмоқдурки, мундан муқаддам газетларда ёзилиб эрди ва ул газеталарни ўқуғон кишилар ғайрат ва ҳамият қилишиб, неча ерларда бу ишларни манъиға фуқароларни ўзлари кўшиш қилишлари, аммо ерларда манъиға мувофиқ ўлсалар ҳам баъзи жойларда қўлларида ҳукумат бўлмағон важ-ҳидин манъ қилмоққа қодир бўлмадилар. Агар ҳукуматдорларимиз бул ишларда уламо ва фуқароларга ёрдам бериб бош қўшсалар эрди, бутун Туркистон вилоятинин бу ишларни барҳам бермоқ мумкин эрди. Бас, бу ишларни тўғрисида кийматда савол ўлса, кимнинг доманин тутармиз. Иккинчи дўхтур масаласидурки, боқияси бор.

«Тараққий» газетаси,
1906 йил, 7 март

МУНДАРИЖА

Буюк муаллим	3
Шеърлар	15
Орзу	15
Куз	15
Қиш.....	16
Ўзи ҳам тор эди.....	17
Ялқовлик ёвимиздир	18
Ҳар ким экканин ўрар	19
Ҳимматли фақир	22
Тўғри жавоб	23
Ҳикоялар.....	25
Туғишганлик севгиси	25
Қандай кулик тушди?.....	26
Девпечак.....	28
Бизда ҳамият.....	30
Рисолалар	34
Адибус-соний	34
Нутқлар ва мақолалар.....	54
Никоҳ тўғрисида.....	54

Адабий-бадиий нашр

Мунаввар қори
АБДУРАШИДХОНОВ

ХИТОБНОМА

Тошкент «Маънавият» 2022

Мухаррир *С.Холбеков*
Рассом *Ш.Соҳибов*
Мусахҳиҳ *С.Тошқулова*
Компьютерда тайёрловчи *Ш.Соҳибов*

Лицензия АИ №189, 10.05.2011 йилда берилган. Босишга 30.12.2019 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 ¹/₃₂. «Таймс» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табағи 14,28. Нашр табағи 10,23. Буюртма №19–44 Адади 1000 нусха. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриётида чоп этилди. 100047.
Тошкент, Тараққиёт 2-берккўча, 2-уй. Шартнома № 02–20.